

Od jara 1982 je Sdružení Pacem in terris (dále jen Sdružení) předmětem zvýšené pozornosti a různých jednání státních i církevních činitelů, mimo jiné v důsledku březnového prohlášení římské kongregace pro klérus (dále jen Prohlášení). Státem kontrolované sdělovací prostředky u nás přinášejí o dokumentech i jednáních jen neúplné nebo stylizované informace. Cílem dalších odstavců je přispět k úplnějšímu obrazu o Sdružení pohledem z jiného zorného úhlu: z hlediska katolických laiků, jako věřících i jako občanů.

Toto hledisko, po našem soudu závažné církevně i občansky, bylo dosud opomíjeno. Proto se je pokusíme načrtnout souhrnně a říci zřetelně i věci, které by při lepších možnostech komunikace měly být zcela zřejmé. Týká se to, jak máme za to, už spontánního dojmu, který Sdružení od svého vzniku v r. 1971 vyvolává u věřících občanů našeho státu. Některé rysy Sdružení osvětlíme cestou porovnání. Objeví se však také otázky, které by si vyžádaly důkladnější rozbor, širší diskusi a společné hledání.

Mezi činnostmi Sdružení a předloženým hlediskem laiků je hluboký nesoulad. Bylo by snadné vyjádřit ho vyhrcočně. Zde jsme však zcela vědomě zvolili jiný přístup. Vychází z toho, že laikům skutečně záleží na hodnotách, o nichž Sdružení mluví.

Chceme osvětlit linii Sdružení, nakolik vyplývá z veřejně známých skutečností. Nejde tedy o posuzování jednotlivých členů, jejich subjektivních motivů nebo jejich kněžské činnosti, která nepochybně v některých případech může být lepší, než by z linie Sdružení vyplývalo.

Publikovaných projevů Sdružení je mnoho, např. v Katolických novinách (KN). Obširné citáty snad nejsou nutné. Několikrát se však odvoláváme na nepodepsaný článek, uveřejněný v KN č. 28 z 11.7.1982, který mluví jménem Sdružení formou dopisu ordináři (dále jen Dopis ordináři). Zahraněční hlasy k otázkám Sdružení tu záměrně ponecháváme stranou, chceme vycházet z domácích zdrojů a zkušeností.

1. Otázky pravého místa a zaměření

Věřícím laikům jsou blízké podněty koncilu i odkaz Jana XXIII. a papežské dokumenty, na něž se Sdružení stále odvolává. Rozumějí jim v tom smyslu, že křesťané mají sledovat znamení doby a přispívat svou službou v duchu evangelia, nejen jako jednotlivci, ale i společně a ve společenských otázkách.

Ale je linie Sdružení těmto podnětům přiměřená? Z hlediska laiků je těžko pochopitelné, proč by církevně motivovaná světská angažovanost katolíků u nás měla být výhradně záležitostí (některých) kněží; proč by se měla soustřeďovat na otázky míru do té míry, že to vlastně ostatní snahy vylučuje; jde-li už o zachování posvátného daru života (obrat často užívaný v KN), proč kromě války nemluvit více jednak o terorismu, jednak o nenarozených lidských bytostech nebo sebevraždě mládeže, která je u nás zvláště vysoká. A proč věnovat tolik místa slovním projevům a opomíjet praktické akce (které by nejspíš znamenaly součinnost kněží s laiky) ...

Uvažujeme-li o činnosti Sdružení konkrétně, nedojdeme k černobílé otázce, zda kněží mají nebo nemají pracovat pro mír, ale k mnoha otázkám pravého místa a zaměření takové činnosti.

Členové Sdružení jsou katoličtí kněží působící v duchovní správě v současném Československu. Jakožto kněží v pastoraaci mají své místo a poslání v církvi. Dalšími neodmyslitelnými vazbami jsou spjati se svým národem a jeho dějinami, se společenskými poměry, v nichž žijí, a tak dále. Proto jsou na místě otázky, jak činnost Sdružení odpovídá směrnicím nebo oprávněným požadavkům církevních představených, ale také potřebám, tužbám a možnostem laiků. Jak vyhovuje představám a přáním státních činitelů, ale také jak odpovídá reálným problémům společnosti, v níž žijeme, a odpovědnosti křesťanů za její současnost a budoucnost. Také ovšem, zda vyjadřuje evangelijní smýšlení a osobní opravdovost.

Náš pohled s hlediska laiků znamená pohled "zdola" v církvi i ve společnosti.

2. Mírové projevy Sdružení jsou křesťansky nevěrohodné a myšlenkově druhořadé

Pro věřícího člověka je zarážející, jak málo se v mírových projevech Sdružení, v jejich stylu a pojetí, obráží tradiční křesťanské smýšlení. Obvykle se v nich sporné otázky s velkou sebejistotou líčí tak, jako by celá chyba byla na druhé straně. Kritiky násilností ve světě jsou nápadně selektivní, zaměřují se jen na některé země nebo některé hnutí. Udílejí se pádné, ale snadné výtky a rady státníkům či generálům vzdálených zemí, zatímco věci blízké a spadající pod naši občanskou odpovědnost se nechávají bez povšimnutí. Osobám, s jejichž názory se polemizuje, jsou beze všeho přičítány nečestné úmysly, nenávisť apod. Místy dosud (srov. bod 8) zarážejí i slovník mírových projevů.

V četných projevech se mluví pro mír a proti válce naléhavými slovy, v nichž však věřící přímo bolestně postrádají jakoukoli zmínku o křesťanských hodnotách. "Aby naše děti klidně usínaly ..." Zároveň je s podivem, jak málo pozornosti věnuje Sdružení obsahu pojmu mír, ačkoli příslušné církevní dokumenty k tomu nejednou podněcují. Laici by zejména očekávali, že v cílovém obraze míru bude také místo pro církev, pro věřící, pro děti křesťansky vychovávané, které mohou nejen bezpečně spát, ale také vyrůstat v lidi zakotvené ve víře.

Nejenže nenacházíme nic takového, zdá se, že k linii Sdružení přímo patří nepřinášet nic vlastního, nic specificky křesťanského. Proto se dlouhé a navzájem podobné mírové projevy Sdružení vyznačují nápadnou myšlenkovou druhořadostí.

Dalo by se např. očekávat, že tam, kde je známo více variant mírového úsilí, bude Sdružení vyzdviňovat ty, pro něž mluví nějaké křesťanské důvody: odmítání zbraně z důvodu svědomí ("Mimoto se zdá správné, aby zákony měly vlídné pochopení pro případy lidí, kteří odmítají z důvodů svědomí používat zbraně, pokud ovšem jsou ochotni sloužit lidské společnosti jiným způsobem." - Gaudium et spes 79), neúčast zemí v blocích atp. Pokud známo, Sdružení takové koncepce neobhajuje, ale ani neuvádí křesťanské motivy tohoto svého postoje.

Přitom je třeba uvážít, že zastánci míru v současném světě se při vší shodě o cíli často značně rozcházejí v názorech na cestu k němu. Někteří zastávají úplný pacifismus, jiní spoléhají na odstrašující sílu zbraní; některé státy usilují o neutralitu atp. Vyslovit se k takovým otázkám odpovědně už předpokládá jisté odborné znalosti. V otázkách zcela konkrétních navíc mnoho záleží na informacích - o stavu vojsk, o přesném znění smluv a dohod, o utajovaných vojenských skutečnostech (vývoz zbraní aj.) atp.

Je proto zarážející, s jakou určitostí se představitelé Sdružení opakovaně vyslovují ke konkrétním otázkám, jednotlivým odzbrojovacím krokům atp., aniž uvádějí bližší argumenty nebo informace. Přitom se při těchto projevech zřejmě nemohou dovolávat ani církevní nauky, ani vlastních odborných znalostí. K tomu citujeme z Dopisu ordináři: "... sdružení katolických duchovních, jehož celá činnost se od počátku opírá výlučně o papežské dokumenty a závěry II. vatikánského koncilu."

Mírové projevy Sdružení jsou vždy v plné shodě s momentálním stanoviskem československých sdělovacích prostředků. Tato shoda je pozoruhodná i tím, že ohledně konkrétních kroků k zabezpečení míru se často rozcházejí i stanoviska východoevropských států (Jugoslavie, Rumunsko) nebo marxistických hnutí (západoevropské komunistické strany). V projevech Sdružení je však vždy zcela jasné, které stanovisko je tč. správné. Vnucuje se tak dojem, že Sdružení zastává jakési "zeměpisné pojetí pravdy" - správné je to, co tvrdí vládní činitelé v Československu a v určitých spojeneckých zemích, nesprávné to, co se tvrdí v určitých jiných zemích.

Domyšleno do důsledků je to hrozný názor. Mají se takto orientovat i katolíci ve všech ostatních zemích? Tj. má každý chválit podle své státní příslušnosti domácí vládu? (Katolíci a vůbec občané západní Evropy by takový přístup vůbec ani nepochopili.)

Naproti tomu koncil říká: "Nic ... nepomůže přičiňovat se o budování míru, pokud jsou lidé rozdělení a rozeštváni proti sobě nepřátelstvím, opovržením a nedůvěrou, rasovou nenávistí a nesmiřitelnými ideologiemi. Proto je nanejvýš nutné, aby se

obrodila výchova srdcí a veřejné mínění bylo prodchnuto novým duchem. Těde věnující se výchově a zvláště mládeži nebo vytvářející veřejné mínění musí považovat péči o nové mírumilovné smýšlení nejširší veřejnosti za nejzávažnější povinnost. Je třeba, abychom my všichni změnili srdce a měli na zřeteli celý svět, a ty úkoly, které můžeme společně vykonat k povznesení našeho pokolení." (Gaudium et spes 82).

Už logicky vzato je přece zřejmé, že pokrok k míru není možný, nebudou-li lidé proklamovat uzavřenost nepřátelských stanovisek dialogem, v němž hájení vlastního zájmu nevylučuje úctu k druhému a společné hledání.

3. Linie Sdružení je občansky mělká a nepřikladná

Na věřící občany často víc než na jiné doléhá odpovědnost za současný stav i budoucnost vlastní země. V projevech Sdružení proto některé rysy zarážejí z křesťanského i občanského hlediska zároveň.

Jeden z nich je snadnost a útěk před nesnadností. Stále obměňované povšechné argumenty pro mír jsou vlastně halasným otvíráním otevřených dveří. Čteme projevy přednesené na schůzích Sdružení, dopisy našim vládním činitelům, články adresované čtenářstvu KN: koho z těchto adresátů je třeba pro mír obecně teprve získávat?

Proto nelze bez rozpaků mluvit o mírové p r á c i Sdružení. Věnovat tolik času činnosti nepřemáhající žádný odpor neodpovídá životnímu stylu pracujících lidí, ať věřících nebo nevěřících.

Souběžně s tím se laickému čtenáři vnucuje dojem, že autoři mírových projevů myslí více na ocenění shora než na trampoty a problémy spoluobčanů, bližních dole. Stálým motivem mírových projevů Sdružení je totiž chvála společenských, sociálních, kulturních a dokonce náboženských podmínek u nás. Zde jako by naopak četné zavřené dveře nevadily. Zdá se dokonce, že pisatelé ani netuší, jak situace ve skutečnosti vypadá. Snad je to i tím, že duchovních se přímo nedotýkají některé problémy, s nimiž se setkávají rodiče, vychovatelé, zaměstnanci na pracovištích, laici vůbec. (Ale nejen tím.) Laici sotva mohou přijímat jako věrohodný takový mírový projev, v němž se o jejich každodenních problémech nemluví a takřka se popírají. Věrohodnosti naopak prospívá ppstoj účasti, pravdivosti, sympatie se snahou o zlepšení.

Sdružení si často ve svých projevech připisuje občanskou angažovanost. Skutečnou angažovaností by se podle zkušeností laiků mohla nejspíš mínit právě snaha o zlepšení tam, kde to není snadné. To ale předpokládá, že o problémech víme a že nebagatelizujeme zejména ty těžkosti, které dopadají na naše spoluobčany. S tím se neslučuje nekritická až laciná chvála daného stavu věcí. A popírat takovou chválu těžkosti jiných je nesolidární a nekřesťanské.

(K projevům Sdružení o posvátném daru života by se tu přímo nabízela starost o sociální situaci matek a mravní působení nejen na ně, ale hlavně na celou společenskou atmosféru v otázkách populace, blahobytu, oběti atp.)

4. Mírová činnost Sdružení je církevně nepatřičná

Dopis ordináři se snaží legitimovat mírovou činnost Sdružení výzvami z koncilových usnesení a papežských encyklik. Do očí bijící závada tohoto argumentu je v tom, že zmíněné výzvy jsou adresovány prvotně laikům. Že profánní a zejména politické pole je doménou laiků a ne duchovenstva, je v nauce katolické církve dávno zakotvenou zásadou a odchylky v historické praxi zpravidla neslouží církvi ke cti. Pro současné podmínky tyto otázky znovu zřetelně formuloval nedávný koncil v konstitucích *Lumen gentium* (LG) a *Gaudium et spes* (GS).

V tomto kontextu je také třeba číst Prohlášení. Je s podivem, že naše hierarchie na tento elementární aspekt věci nepoukázala již mnohem dříve.

Uveďme některá zřetelná místa výslovně. "Vlastní a zvláštní znak laiků je jejich světský charakter (*indoles saecularis*). Členové posvátného stavu se sice někdy mohou zabývat světskými záležitostmi, třeba i vykonáváním světského zaměstnání, ale pro své zvláštní povolání jsou určeni hlavně a vlastně k posvátné činnosti." (LG 31).

"Světské povinnosti a činnosti jsou vlastně (proprie), i když ne výlučně, věcí laiků. Když tedy oni jednají, ať jednotlivě nebo sdružení, jako občané světa, budou nejenom zachovávat zákony vlastní každému oboru, ale budou se snažit, aby získali na těchto polích skutečnou odbornost ... Od kněží mají laici očekávat světlo a duchovní posilu. Ať se však nedomnívají, že jejich pastýři jsou vždycky takoví odborníci, že když vznikne nějaký nový problém, i obtížný, mají hned pohotově konkrétní řešení, nebo že právě to je jejich poslání; spíše oni sami, osvíceni křesťanskou moudrostí a s uctivým zřetelem k rozhodnutím učitelského úřadu církve, ať na sebe vezmou svou odpovědnost." (GS 43). Dále se zdůrazňuje legitimní pluralita názorů ve světských otázkách: "... Jiní věřící však, jak se často a právem stává, budou o téže věci soudit jinak. ... V takových případech není nikomu dovoleno dovolávat se církevní autority ve prospěch svého názoru." (Tamtéž). Potřebu odbornosti při řešení světských problémů zdůrazňuje též encyklika *Pacem in terris* (hlava V).

Uvážíme-li nyní i to, co bylo uvedeno ve druhém bodě, vidíme nepřiměřenost těch projevů Sdružení, v nichž mluvčí předkládají své kněžské poslání i věrnost církevním směrnicím jako argument ve prospěch určitých variant řešení ve světských otázkách

"Od kněží mají laici očekávat světlo a duchovní posilu" pro své křesťanské působení ve světě. Ale linie Sdružení je tomu velmi vzdálena.

V Dopise ordináři se praví: "Členové Sdružení, stejně jako každý duchovní, vedou své věřící k plnění jejich každodenních povinností na pracovišti a ve společnosti." To je pozoruhodné doznání, které patrně plně odpovídá linii Sdružení: nerozvíjet v pastoraaci laiků žádnou specificky křesťanskou mírovou činnost, ani nepřímou. Navíc se tu výslovně říká, že členové Sdružení se v tomto bodě nijak neodlišují od kněží, kteří členy Sdružení nejsou.

My jsme naproti tomu přesvědčeni, že každý slušný kněz v pastoraaci koná i pro mír a jeho předpoklady mnohem více. Velmi si vážíme toho, že naše víra a církevní tradice v sobě nese podněty a pomoc k překonávání sobectví, nesmiřitelnosti, pýchy, závisti atd. a to ve vztazích mezi jednotlivci a mezi národy. Takové účinky má bezděčně každá živá víra. Bylo by ovšem třeba v tomto duchu pracovat zacíleně, se znalostí místních podmínek a problémů. To ukazuje na význam a záslužnost nepřímé mírové práce kněží, ke které se však Sdružení nehlásí.

Cestu k takové práci ukazuje např. myšlenka nedělitelnosti míru: nejen mír mezi národy a státy, nýbrž i mezi jednotlivci, v rodinách a uvnitř společnosti. Takový pohled je jistě v duchu encykliky *Pacem in terris* a vyplývá z něho celé bohatství aktuálních podnětů pro pastorační práci. Už v individuální morálce lze přece ukázat, že "mír" není v ignorování konfliktů ani v útěku před nimi, ale v poctivé snaze o řešení. Že někdy je třeba s konfliktem dlouho žít a mít přitom druhého v úctě. Cenné jsou tradiční křesťanské myšlenky o odpuštění a třeba i o tom, jak mluvit (a jak nemluvit) o "protivníkovi". Nové je rozpoznání sociálního aspektu. Věřící někdy bude odporovat zlému ze solidarity se slabšími a bezbrannými. To vše je pro společnost přínosem samo o sobě, je to už přímá práce pro mír v malém, ale také příprava pro otázky míru ve velkém.

5. Sdružení a oficiální ateistický program

Propaganda i akce oficiálního ateismu v Československu patří k nepřehlédnutelným skutečnostem, k nimž i Sdružení musí - výslovně nebo mlčky - zaujmout stanovisko.

Pokud známo, zaujímá je mlčky, alespoň na veřejnosti. Jeho projevy znějí tak, jako kdyby u nás žádného mocensky podporovaného ateismu nebylo.

Není známo, zda toto mlčení vyplývá z nějaké promyšlené koncepce na straně Sdružení. Souhra mnoha skutečností však ukazuje na to, že linie Sdružení v této věci vyplývá z promyšlené koncepce ateistů.

Tato koncepce by mohla vycházet ze tří položek. Předně se ve zdejší oficiální ateistické literatuře důsledně opakuje teze, že náboženství nemůže v současnosti být základnou žádného pokrokového úsilí, a je mu přiznána je d i n á kladná úloha - úsilí o mír. Podle druhé teze je však třeba náboženství aktivně překonávat a omezovat jeho vliv. Třetí položka je československá zvláštnost v církevní poli-

tic
vě

ob.
re.
či.
ti.

Sd.
ké
ze
hé
li.

6.

kt.
an.
ní
ci

a
tř.
di.
Už
pl

7.

vě
ke
ne
už
či.
bc
ne
sd
le

ke
ti
ál

o
ži
ti
vý
sl
ní
vy

ře
je
př.
ve
vě
mu

tice: u nás nebyla provedena odluka církve od státu, takže kněží v duchovní správě jsou placeni státem.

Z toho by plynulo, že úsilí o mír je křesťanům a církvím ponecháno jako jediná oblast světské aktivity. Ta však může být rozvíjena jen tak, aby tím nevzrůstala religiozita širokých vrstev obyvatelstva, tj. laiků. Konečně tuto aktivitu lze účinněji usměrňovat u kněží v duchovní správě než např. u dobrovolných laických aktivistů.

Je-li uvedený výklad správný, dovolil by jednoduše objasnit různé zvláštní rysy Sdružení, s nimiž jsme se v předchozích bodech setkávali. Ale pro laiky by měl také ten smutný výsledek, že jim mocenský ateismus z doktrinálních důvodů (první teze) neponechává místo k společensky prospěšným iniciativám a činnostem, jež na druhé straně společnost potřebuje. Církevní politika v jiných zemích reálného socialismu bývá v té věci realističtější.

6. Sdružení a laici v církvi

Existence a činnost Sdružení uvádí do zvláštní situace jednak ostatní kněze, kteří do Sdružení nevstoupili, jednak hierarchii. Ale není bez přímých důsledků ani pro vnitrocírkevní situaci laiků: jak jsme viděli, upěvňuje vlastně "klerikální" model církve, v němž laikům nepřísluší vlastní aktivní úloha. Zejména po koncilu je to pro věřící zarážející a nepřijatelné.

Jak známo, Sdružení od státních orgánů přijalo monopol nad Katolickými novinami a Duchovním pastýřem. Nelze říci, že by obsah těchto periodik vycházel vstříc potřebám a zájmům laiků. V KN už dlouho není dětská rubrika, tím méně informace a diskuse o životě laiků - nebo dokonce řeholníků, kněží mimo duchovní správu atd. Už tím i další činnosti Sdružení vznikají v našem katolickém životě překážky jak plné katolické jednotě, tak legitimní pluralitě.

7. Sdružení a katoličtí věřící (laici, kněží i hierarchie) ve společnosti

Sdružení si často připisuje kladný vliv na vztahy mezi církví a státem. Není však mnoho známo o tom, co Sdružení prosazovalo a prosazuje ve prospěch našeho církevního života nebo speciálně laiků. Můžeme pouze konstatovat, že výsledný stav je neslaný. Stačí porovnat církevní poměry u nás např. se situací katolíků v NDR, ať už jde o tisk, stavbu nových kostelů, práci s mládeží, se studenty a akademiky, o činnost řeholí, účast laiků na životě církve ve farnostech i diecézích (včetně odborných sil na plný úvazek), exercicie pro laiky různých stavů, církevní školky, nemocnice, rekreační zařízení atp. Okolnost, že v NDR neexistuje kněžské mírové sdružení podobné zdejšímu jistě není jediným důvodem těchto rozdílů. Ale za zamýšlení stojí.

Mimochodem podotkneme, že v NDR se věřícím v mnohem širší míře dopřává prostor ke službě společnosti a že příslušnost k církvi tam státní orgány neberou tak politicky podezřívavě jako u nás. To opravňuje k závěru, že československá verze oficiálního ateismu není nutně spjata s reálným socialismem.

Věřící pochopitelně nemohou čekat, že se jim od státních orgánů dostane podpory, o kterou se neucházejí. Avšak věrohodnosti všech přání z terénu, aby se církevnímu životu dostalo větších možností (kostely nebo aspoň vhodné místnosti na sídlištích, tisk, vzdělání, působení řeholí, exercicie) velmi škodily a škodí paušální a bezvýhradné chvály na poměry ve státě a na církevní poměry u nás. Takové chvály jsme slyšeli od některých představitelů dřívějšího mírového hnutí, o němž se ještě zmíníme. Někdy se podobné chvály dosud opakují i v projevech Sdružení, mohou snad vyvolávat dojem v zahraničí, ale domácímu církevnímu životu rozhodně neprospívají.

Věřícímu občanu nemůže být lhostejné, jak se katolíci jako celek jeví naší veřejnosti. Měli by se jevit jako církev věrná svému duchovnímu poslání, s vnitřní jednotou i pluralitou, věrohodná ve svých projevech. Sdružení přispívá v tisku a při různých politických příležitostech k obrazu současného katolictví u nás v tak velkém rozsahu a takovým způsobem, že to rozhodně není úměrné skutečnému smýšlení věřících. Pokud dokonce Sdružení vystupuje na veřejnosti "jménem věřících", chybí mu k tomu jakákoliv církevní i občanská legitimace.

8. Zátěž minulosti

Sdružení historicky navazuje na někdejší Mírové hnutí katolického duchovenstva (MHKD, 1951-1968). Dopis ordináři tuto návaznost podává jako úplnou. Chceme-li být spravedliví, musíme uznat jisté rozdíly, např. personálního rázu. Pro katolické laiky totiž MHKD představuje především jednu ze zátěží minulosti. Zátěží, která nyní přímo dopadá na Sdružení, ale nemůže být lhostejná ani ostatním katolíkům.

Ke zmínce v předchozím bodě o chválách daného stavu připomeneme, že přímo ostudně chvály na adresu státu zaznívaly z úst představitelů MHKD v době, kdy arcibiskup byl v nezákonné internaci, stovky kněží a tisíce laiků ve vězení, řehole protiprávně udušeny, tvrdě postižena církev východního obřadu atd. Nehledě na závažné defekty i mimo církevní sféru.

Tato zátěž také výrazně snižuje věrohodnost mírových projevů Sdružení, které se od MHKD dostatečně neodlišilo, ani se veřejně nedistancovalo od jeho chyb.

10. Závěry

V pozadí celého našeho zkoumání je základní otázka: jaké jsou úkoly a možnosti katolíků v současné československé společnosti?

Koncilové a další církevní dokumenty přinášejí jen rámcovou směrnici, jejíž konkrétní naplnění je především úkolem místní církve.

Viděli jsme, že linie Sdružení na základní otázku odpovídá způsobem, který je ve svém celku nepřijatelný a není možno na něj věrohodně navázat. Pokud obsahuje kladné prvky (viz první bod), lze je rozvíjet - po našem soudu lépe a bez četných průvodních nesnází - v rámci samotné církevní struktury.

Sdružení tedy v této věci zklamalo a jeho představitelé na tom nepochybně mají vinu (kterou nám tu nepřísluší blíže zvažovat). Ale nezdá se, že Sdružení vyplýval i z toho, že nikdo jiný - ani hierarchie - nepřišel s přesvědčivou lepší odpovědí, často ani v dílčích otázkách. Skutečnost, že Sdružení mohlo vzniknout a působit uvnitř církve u nás, je břemeno nás všech a zčásti - podle různé odpovědnosti v církvi - také naše vina (kterou nám tu opět nepřísluší blíže zvažovat). Soudíme, že jakkoli je linie Sdružení laikům cizí, neměli by ji pokládat za "cizí" věc, která se jich netýká.

Ale základní otázka, co Bůh od nás věřících žádá, a jak můžeme prospět společnosti, v níž žijeme, stále naléhavě čeká na odpověď, v níž laici mají své nezastupitelné místo a vlastní odpovědnost, občanskou i církevní.

Lze doufat, že i promyšlení neuspokojivých jevů může být krokem k lepšímu poznání.